

ПОБУТ УКРАЇНСЬКИХ ГАЛИЦЬКИХ МІЩАН МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ЯК ІЛЮСТРАЦІЯ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Статтю присвячено формуванню і функціонуванню культурного ландшафту містечок Галичини міжвоєнного періоду через призму побуту галицьких міщан різноетнічного походження.

Ключові слова: Галичина, містечко, міщани, українці, євреї, поляки, побут, інтер'єр, культурний ландшафт.

This article is devoted to form and function of cultural landscape Galician towns during interwar period across way of life of ukrainian galician town inhabitants polyethnic origin.

Key words: Galicia, town, towns inhabitants, Ukrainians, Jews, Poles, way of life, interior, cultural landscape.

Дослідження формування побутового культурного ландшафту українських галицьких міщан міжвоєнного періоду неможливе без вивчення специфіки облаштування їхнього житла, яке великою мірою розкривало соціальний статус, рівень заможності, світоглядні і моральні принципи, смаки, дотримання традиційних особливостей устаткування житла і використання в оформленні модних тенденцій та ін. Сукупність цих установок, відображених предметно, як ніщо більше створює образ галицького міщанина, оскільки сам термін «міщанство» найбільше асоціюється з нагромадженням предметів вжитку, хоча в негативному контексті воно означає те саме накопичення матеріальних засобів із відсутністю смаку у його використанні.

Галицьке містечко тих часів є, якби, основою, «обличчям» формування соціокультурної інфраструктури краю, його осердям. Видатний дослідник Галичини Т.Возняк у своїй праці «Штетли Галичини» відзначає, що «...одним із чинників, який сформував міські ландшафти Галичини, є феномен штетла – переважно єврейського містечка Галичини» [5, с. 3].

Щоб зрозуміти формування культурного ландшафту цілого мікрокосму, яким являлося житло міщанина, потрібно хоча б коротко проілюструвати, що являє собою те саме галицьке містечко.

Окрім великих метрополій, на кшталт Львова та Станіславова, які представляли урбаністичну культуру соціуму, великого розмаїття сіл, демонструючи традиційну культуру етнографічних груп та етнорегіонів, галицьке містечко налічувало чимало одиниць і набуло статусу проміжної ланки між прогресом та традицією.

Фактично, спеціальних досліджень про це явище не існує. Як не існує виключно повної його класифікації та переліку. «Штетл» (штетл) на

їдиші (мова, якою послуговувалися галицькі євреї – прим. автора) означає «містечко» [19]. Але в традиційному розумінні та використанні терміну соціумом та базованих на ньому наукових дослідженнях штетл означав єврейське містечко, містечко, де євреїв була переважаюча кількість. В переносному розумінні термін використовується як означення незмінності, консервативності, традиційності життєвого укладу східноєвропейських євреїв ХІХ століття [19].

Що цікаво, практично всі галицькі містечка були штетлами, а от штетли були містечками далеко не всі. Для окреслення ареалу побутування містечок та хоча б приблизно уявити їх кількість, можна звернутися до тих самих «Штетлів...» Т.Возняка, а можна - до польськомовних [18] та англкомовних сайтів, які виклали для ознайомлення всі штетли II Речі Посполитої, генеалогії єврейських родів, проживаючих в Галичині до Голокосту тощо.

І одне і друге джерело включає до переліку штетлів великі міста – Львів, Станіславів, Луцьк тощо. Крім того, велика кількість маленьких міст після Першої світової війни фактично втратила статус штетла, оскільки їхнє єврейське населення суттєво зменшилося – загинуло на фронтах, померло від пошестей та хворіб, погромів або просто емігрувало [1, С. 17,19, 21-23]. Однак це питання ґрунтовно не досліджувалося в науковому плані, і, за традицією, маркування «штетлом» і далі характеризувало населені пункти Галичини, не залежно від кількості наявних там євреїв.

Галицьке містечко мало свої характерні риси, які, власне, і робили його неповторним явищем українського суспільного простору. Одним із найвпливовіших його етосів була потужна етнокультурна комунікація, оскільки склад містечка був мультикультурним. Головними в етнічному плані представниками містечкового люду (за наявною кількістю) були євреї (жиди), поляки та українці. До переліку також долучалися інші нації – німці, чехи, вірмени тощо, але, порівняно з вищеозначеними, вони не мали такої економічної та політичної міці і впливу.

Кожне містечко мало свої «центр» і «периферію». В буквальному значенні це стосувалося, насамперед, забудови простору. «Центром» містечка називалося місце, де зосереджувалися життєво необхідні для його існування установи, відтак – архітектура. Як правило – це була Ринкова площа, де містилася Ратуша (місце перебування муніципалітету). Від неї відцентровими колами розташовувалися інші будівлі – суди, школи, лікарні, культові споруди, магазини, приміщення культурних установ та громадських організацій, житлові будинки тощо.

Містечкова архітектурна забудова «центру» була дуже колоритною і неоднорідною – тут поєднані різні часові епохи, архітектурні та мистецькі стилі, відображені різноманітні етнокультурні традиції житлобудування. Кожне містечко було укомплектовано, насамперед, урядовими будівлями – ратушею, вокзалом, шпиталем,

школою, захоронками, бібліотеками, будинками культури та ін., які переважно, будувалися за Австро-Угорської імперії в стилі класицизму. Під час Першої світової війни окремі з них було пошкоджено, деякі – зруйновано взагалі. Відбудова або ремонтні роботи велися вже за II Речі Посполитої, що призвело до деякої трансформації «зовнішності» будівель, надало їм еkleктичного вигляду. Крім того, за Польщі велася забудова кам'яницями, які мали різне призначення – від урядових будівель, магазинів, кафе та ін. до приватних жител. Також зводилися павільйони, альтанки, проектувалися парки, площі, заповідники, пляжі [16, 17, s. 214]. Приміщення з цегли будували в центрі містечок або недалеко від нього і займалися спільно представниками громад або ж окремо однією спільнотою: українцями, поляками, євреями, німцями, чехами, вірменами тощо [2].

Сакральні споруди – церкви, костели, кляштори, синагоги, кенаси – мали статус «центру в центрі». Окрім того, що географічно вони споруджувалися в центральній частині міста, вони були осердям осіlosti релігійних та етнічних спільнот, які належали до тієї чи іншої конфесії. Фактично, містечко крім адміністративного поділу, розподілялося за етнічною ознакою: навколо костелу групувалися поляки, вони ж римо-католики, євреї гуртувалися й оселялися навколо синагоги. Щодо українців, то вони також згрупувалися біля греко-католицької церкви, навіть ті, які перейшли на римо-католицизм. Респонденти зазначають, що кожне передмістя мало свою церкву. Дрогобич, наприклад, мав сім церков в семи передмістях [12].

Приватні помешкання в центрі міста були одно та двоповерховими, мали, як мінімум, три житлові кімнати, були устатковані каналізацією та електрифікацією, вбиральними кімнатами. Займалися вони, як правило, євреями і поляками, які раціонально використовували цей життєвий простір: якщо приміщення було двоповерховим, то родина, зазвичай, мешкала на другому поверсі, перший поверх займали магазини, кнайпи, кафе, перукарні, салони тощо, які їй належали. Могли також здаватися в найм кімнати [13, с. 241-260].

Антиподом «центру» стала «периферія» або «окіл». «Периферія» знаходилася на кордоні центру «уявленої» міської території. Фактично, це було передмістя, село з усіма наявними для нього тогочасними архітектурними та етнографічними характеристиками: дерев'яними хатами зрубної та каркасної конструкції, обшальовані дошками або й без такого покриття, окремі з яких ще були криті соломною (польові записи), господарські комплекси з городами і садками, за якими йшли «поля», «грунти» або й просто «упорядкований» культурний простір закінчувався.

Формування культурного семантичного ландшафту простежується також через призму міжкультурного пограниччя. Так, галицьке містечко поєднало в собі урбаністичну та традиційну культури.

На практиці це демонструють зразки цегляної «високої» архітектури «центру», створеної фахівцями своєї справи, професійними архітекторами, як правило – німцями, австрійцями, поляками, італійцями та ін., та народна дерев'яна традиційна архітектура «периферії», створена місцевими майстрами, як правило – українцями [4].

Зазначене протиставлення чітко простежувалося в етнічному плані і мало відтінки дискримінаційного характеру. Насамперед це проявлялося в особливостях заселення «центру» і «периферії» різними етнокультурними групами: центр, як правило, заселявся євреями і поляками з дуже незначними вкрапленнями українців, «периферія» – українцями із спорадичними осідлостями євреїв і поляків. Звичайно, кожне містечко мало свої особливості і у відсотковому значенні важко визначити, скільки ж конкретно представників тієї чи іншої національності проживало в різних його частинах. Це потребує залучення спеціальних фахових досліджень та архівних документів. Ми ж будемо спиратися, в основному, на польові матеріали, які засвідчують вказаний хід речей. Цей хід речей обумовлювався, головним чином, статками або соціальними статусом – найбагатші представники – в центр, соціально значущі особистості (представники уряду, інтелігенції, промисловці) – в центрі.

По мірі спаду майнових та соціальних можливостей населення відбувалося заселення віддалених від нього території – «периферії». Тут на 90% проживали українці, решта – бідні чи зубожілі ті ж таки євреї та поляки. В основному – ремісники, наймані робітники, службовці найнижчих рангів, селяни [14].

Периферія практично нічим не відрізнялася від села. Більше того, в окремих випадках село офіційно ставало частиною міста (як, наприклад, м. Сколе в 1912 році поглинуло село з аналогічною назвою). Але, частіше за все, село ставало передмістям, з вулицями, по яких бігали домашня птиця, собаки, ходили корови і коні, їздили гарби. Біля хати обов'язково були городи, садки, рідше - квітники. Як правило, останні насаджували українці і поляки, євреї ж використовували для своїх потреб землю дуже рідко. На подвір'ї також бігало птаство, містилися господарські споруди для худоби, кучі для свиней, дровітні, шопи та ін. [2].

Передмістя годувалося в «подвійний» спосіб, але завжди - з фізичної праці своїх рук. Сільська ідентичність вимагала роботи на землі, тому обробляння поля, городу, вирощування свійських тварин належало до пріоритетних занять. Крім цього, натуральний продукт допомагав вижити тим, хто не мав інших джерел існування. Але, оскільки місто вимагало наявності товарообороту і грошей, інтенсивного обміну-прийняття-віддачі, господарі не могли цілком перебувати в статусі селянина і сповідувати виключно цей ідентитет. В умовах розвитку промисловості краю вони зайняли нішу найманої робочої сили, яку використовували на своїх підприємствах різноманітні фірми та окремі

промисловці. Як правило, це були некваліфіковані робітники, призначені для виконання найтяжчих робіт. Зароблені ними гроші не тільки підтримували існування сім'ї, але й переводили їх до статусу робітників і міщан. Їхні дружини набули нових характеристик домогосподарок, які опікувалися дітьми та вели господарство (дарма, що воно могло бути великим за розміром і їхня праця практично нічим не відрізнялася від селянської).

Трохи по-іншому конструювало свій побут ремісниче населення «периферії» - вони також заробляли гроші на утримання себе і родини з тією відмінністю, що самі були власниками майстерень. Спектр професій, які вони представляли, був самим різноманітним: шевці, кравці, пекарі, перукарі, годинникарі та ін. Саме ремісництво було однією з найважливіших характеристик міста, починаючи з епохи середніх віків. З розширенням виробництва і розвитком промисловості їх послугами стала користуватися навіть та частина населення, що була неспроможна купувати дорогу продукцію фабрик і заводів. З домашнього виробництва передмістя фактично було усунуто ткацтво, бондарство та ін., за цим зверталися до майстрів: меблі робили виключно майстри, так само – шили одяг, меншою мірою взуття. Ремісничі вироби були дешевші, але – й менш якісні. Хоча, в процесі вдосконалення, окремі з них були не гірші, в деяких випадках, завдяки майстерності виробника – навіть кращі. Про це свідчать розповіді респонденток, які мали улюблених кравчинь, і зверталися за замовленнями виключно до них, минаючи жидівські магазини з готовою продукцією. Практично кожна з них (міщанок) вміла шити (це диктувалося умовами виживання), але «йти до кравчині» було не лише насущною потребою, але й особливою естетичною насолодою відчуття себе жінкою і газдинею [4].

Ремісничий стан було представлено різними національностями – українцями, євреями, поляками, німцями, чехами. Потенційні покупці зверталися до всіх, відповідно рекомендацій та професіоналізму кожного. Тут абсолютно не мало значення, якого етнічного походження майстер. А вони далеко не всі були фахівцями своєї справи. У своїх спогадах Є. Жолтовський згадує про кравців-євреїв подільського містечка, які нічим не відрізнялися від галицьких: «Заславські містечкові ремісники не були на загал кваліфікованими. Добрих шевців, кравців було дуже мало. Коли доводилося замовляти якесь взуття або одяг, мама журилася, до кого звернутись – чи до Дувида, чи до Еля, до Океля або до Мошка, бо кожен з них міг спартачити роботу. І в більшості замовлення виконувалося погано. Черевики пекли в пари, одяг шився незграбно. Та і в кого було вчитись містечковим ремісникам? Не могли вони стежити за модою, погано розуміли своє діло. Але це ніяк не заважало їм братися за будь-яке замовлення. Внаслідок цього узування такої обнови було річчю дошкульною, й автор заговорював зуби, запевняв, що воно «витягнеться», і все радив користуватися взуттєвою ложкою. Ну, а кравці всі вади

бралися усунути прасуванням. Коли мене віддавали до гімназії то замовили кравцеві зшити формену «косоворотку». Кравець ніякого уявлення не мав ні про гімназійну форму, ні про тип блюзи-косоворотки. Проте він не розгубився. Розріз коміра зробив збоку шийного вирізу, далі розріз повів навкоси, аж на саму середину грудей. Замість м'якого коміра поставив твердий, замість п'яти гудзиків зробив чотири. Мав я в гімназії клопіт з цим натхненним кравецьким твором. Не раз мені зауважували, що мій одяг не відповідав казенній формі, а головне товариші все кпили з цієї кравецької імпровізації» [7, с 47].

Окремі з майстрів відкривали свої школи, які знаходилися прямо в їхньому будинку. До них приходили учні і навчалися обраним ними професіям. Через відсутність можливості здобувати освіту у спеціальних закладах, діти бідних ходили на науку до місцевих майстрів, щоб потім стати на їхнє місце або просто використовувати набуті навички в господарстві.

Щодо жінок та дітей – то їхня «парафія» була обслуговування обійстя: догляд за худобою, як мінімум – одною коровою, а то й конем, парою свиней, кіз, домашньою птицею, обробіток городу і поля та хатня робота. Жінки не працювали, хіба що були майстринями – шили, ткали, вишивали на замовлення тощо або здобули фахову професію вчительки, виховательки, лікарки, медсестри. Але таких, особливо – останніх, на периферії були одиниці. Переважна більшість ніде не працювала. Єврейський письменник Олександр Гранах, автор мемуарів «Ось іде людина», так описав складне життя жінки-мешканки довоєнних польських містечок: «Моє рідне село (особливості визначення тожсамості – авт.) польською зветься Вербовці, Вербовіц – на їдиші, Вербівці – українською. Життя тут дуже важке для всіх, а особливо – для моєї мами. Батьку вона дружина, коханка і служниця. Щорічно вона народжує по дитині, готує, пече хліб, пере, копається в городі, вирощуючи не квіти, а картоплю, цибулю, гарбузи та інші овочі. Вона встигає обслужити клієнта в маленькому магазинчику, який є частиною нашого житла, повернутися до обробітку городу, а потім, витерши руки об фартух, садить дітей обідати. Вона встає з сонцем і лягає останньою. У нас картопля вариться у величезних казанах, але їхній вміст випаровується миттєво» [15]. Український часопис «Нова хата», який часто звертався до «жіночої» теми в зазначений період, описував їхнє нелегке становище, давав поради щодо збереження зовнішності від згубного впливу постійної домашньої роботи і застерігав від цілковитого перетворення на хатню господарку [8, с. 307]. Однак їх побут не був виключно селянський – і це проявлялося в одязі, харчуванні, оздобленні житла. Як справжні міщанки вони пили каву з молоком, варили «конфітуру» (варення), вдягали костюм і капелюшок, перчатки, коралі, користувалися косметикою, відвідували «вечорки» - танці, культурні установи та заходи, входили до складу різних

громадських установ – жіночих і не тільки. Їхнє життя було складним, але не настільки одноманітним, як життя селянок.

Діти, відповідно до віку – зовсім маленькі відвідували захоронок (садочок), школу, також були членами різноманітних дитячих та юнацьких розвиваючих спортивних організацій [6, с. 221]. Їхнє дозвілля, яке, крім допомоги по господарству, включало також культурно-просвітницький та спортивний елементи, активну міжетнічну комунікацію, ігри, відвідини розвиваючих установ – моменти, фактично відсутні на селі, які доповнювали саме міську ідентичність міщанських дітей.

Слід зазначити, що проживання на «периферії», на відміну від «центру», якимось чином урівнювало і згуртовувало його мешканців, не залежно від статі, віку, етнічної приналежності. Переважна більшість опитуваних респондентів взагалі акцентували увагу на тому, що, не зважаючи на стереотипи, упередження чи дріб'язкову неприязнь, населення штетлів жило мирно, в добросусідських взаєминах. Бідність та віддаленість «периферії» ще більше сприяла їх зближенню та укріпленню. Однак це не означало, що із міжетнічних взаємин повністю «випав» імператив «свого/іншості/чужості». За ним поляки завжди були для українців «іншими», а євреї – «чужими» [11, с. 115].

Викладений вище матеріал є своєрідним підтекстом, ілюстрацією, ґрунтом, на яких формувався і спирався світоглядний порядок галицьких міщан. Він також суттєво впливав на окультурення і впорядкування їхнього приватного життєвого простору, яким були зведення житла та його внутрішнє устаткування. Крім того, можна без перебільшення констатувати, що найглибшим внутрішнім наповненням галицького міщанина, не важливо – українця, поляка чи єврея, смислом його існування була родина і сім'я. Не зважаючи на те, що тогочасне галицьке міщанське суспільство було набагато активнішим в соціальній та політичній площинах за сільське, саме вона була тим ядром, навколо якого кристалізувався цей соціум. Світ родини і традицій чітко простежувався в різних спектрах життя, а особливо – в смисловому та матеріальному наповненні житла, формуванні його інтер'єру.

Міжвоєнний період в Галичині характеризувався суттєвими політичними, економічними та соціальними трансформаціями: наслідки війни спричинили зміни суспільного ладу (демографічні кризи, міграції, еміграції тощо), відбулися різноманітні реформи та ін. Як зазначив Б.Савчук, Польща стала країною військових диктатур, де превалюючи витрати йшли на підтримку армії та поліції, культура і освіта фінансувалися за додатковим принципом [10, с. 34]. Крім того, воєнні події, які проходили безпосередньо на території краю, негативно відобразилися на фонді житла та його інтер'єрах. Респонденти та художня література кресів з одного боку розповідають про руйнацію й занепад міщанських жител, убогість їх внутрішнього наповнення [1], з іншого

боку – трансформувалося саме житло, впроваджувалися нові форми його внутрішнього планування, зовнішнього та внутрішнього оздоблення. Через це оформлення внутрішнього житла 20-х-30-х років ХХ століття, як зазначає дослідник М.Борисенко, важко реконструювати [3, с. 82].

Саме формування інтер'єру починалося з традицій – історичних, архітектурних, етнографічних, родинних, побутових та ін. Типове обладнання міщанського житла формувалося впродовж віків і характеризувалося певним набором предметів, їх розташуванням, а також – системою опалення та освітлення, варіативністю просторово-планувальних та архітектурно-конструктивних рішень, застосуванням різноманітних будівельних технік та ін. [3, с. 242]. Не в останню чергу формування інтер'єрів пов'язано з із соціальною стратифікацією урбаністичного середовища: умеблювання кімнат містечкових мешканців та внутрішній декор дуже залежали від їхньої фінансової спроможності та соціального статусу.

Внутрішнє оформлення осель галицьких міщан різних національностей має спільні (базові) та відмінні (декоративні) елементи. Про це свідчить краєзнавчий та етнографічний матеріал, який описує та ілюструє інтер'єри будинків українців, поляків та євреїв. Наприклад, дослідник традиційного житла Роман Радович, послуговуючись польськими джерелами, так описує внутрішню систему оформлення житла міщанином Надсяння: «Живуть в звичайних хатах... в низьких і задушливих кімнатах... в яких одна велика прича служить за лежанку для всієї родини. В тій самій кімнаті є вміщене половіско під окапом, на якому готують і пекарська піч для випікання хліба... при деяких домах, місцями, є друга кімната, світлиця, в якій збирається родина в урочисті і святкові дні... Люди ці, переважно руського обряду, мають замілування в нагромадженні образів різних святих і не важко знайти у них усі стіни кімнати завішані тими візерунками. Обмеблювання завжди з дерева, місцевої роботи, а глиняний посуд теж виробу яворівських гончарів...» [9, с. 245]. Дослідник слушно зауважує, що такий інтер'єр практично нічим (за винятком низки декоративних предметів) не відрізняється від сільського.

Зразки внутрішнього облаштування житла українців знаходимо і в матеріалах польових описів. Для прикладу візьмемо розповідь мешканця Дрогобицького передмістя Петра Сов'яка, яка відбувалася методом інтерв'ю (запитань/відповідей). Завдяки співбесіді та скеровуючим запитанням у розмові відсутня монолітність і впорядкованість, тому ілюстрації інтер'єру можуть бути прив'язані до окремих предметів, людей, спорадичних спогадів. Наприклад – хата українського мешканця містечка - «...хати були, то я ще пам'ятаю, хати були під гонтою, під соломою, під стріхою; ... архітектура мінялася, кількість кімнат збільшувалася...»; піч «... хату розвалили, а лишилася піч. Що за піч... Велика така, а яка міцна, мамочки, яка міцна, Ви собі не уявляєте, піч не

могли розбити ломами. В тому місці вже стояло 5 чи 6 хат, а піч залишалася одна і та сама. Розумієте? І всьо. Ніякий лом, ніякий молот не брав. То потім пригнали кран і тоту піч рвали. І так ту піч на якусь спеціальну машину витягли, розумієте, та й так. Вона була з глини? З глини, з глини. Ну але там палилосі та й вона затвердла. Крім того, я пам'ятаю ще, як, наприклад, в моєму селі ще після війни такі печі будували. Ну. Ліпили такі печі великі, бо на печі спали, от. Та піч була дуже практична. Ну то в селі, а в місті? В місті таке саме було. А хіба кахлями не обкладали? Не-не-не. На передмістю не було. То брали жовту глину, брали змішували з половою, от. Глина рідка не була. Її так набивали, товкли, набивали і набивали. То і скільки місця вона в кімнаті займала? Півкімнати або й більше? Так. Так, півкімнати. То була величезна піч. Але найцікавіше, коли її підняли, то під піччю знайшли кінську голову. Що вона там робила, та кінська голова? Але батько казав, бо батько теж приймав участь – свої сестрі помагав, то батько казав, що і його хата, яку він завалив, теж під старими хатами, під піччю була кінська голова. Так бачте, щось воно...» [12]. А в кімнаті що ще було? Ви знаєте, що традиційно у всіх хатах традиційна піч була з правої сторони, з лівої сторони стояв мисник. Креденс? Креденс – то є вже вищого штибу. Мисник. Бо креденс що має? Він заклений і дверцята має. Мисник, гарний мисник стояв, там порозкладувані миски, горнята. То було якесь таке-во вузьке, високе. Різьблення, навіть до стелі ішло. А тарілки керамічна використовували чи порцелянові? Керамічні. А креденси де використовували? Більше в центрі. Вже потім появились багачі, то вже мали креденси. У міжвоєнний час вже мали креденси і мали ще за Австрії, розумієте, мали креденс. А так, переважно, стояв мисник, трошка далі, під вікном, навпоротів вхідних дверей, стояв стіл, скриня стояла в коморі. То стояв стіл, а то сі піднімало зверху, там зберігався хліб . У тому зберігався хліб. О! І все. Скриня була в коморі. А як скриня називалася – куфер? Не-не, куфер – то малий. Куферок – то ви могли би взяти за ручку і перейти. А скриня – велика, вона була на колесах, на дерев'яних колесах, розумієте. Скриню можна було в хаті пересунути. Скриня мала перескринок, там зберігали нитки, голки, отаке во. І в скрині зберігали там полотна, розумієте, сорочки і так далі. Мали макогін. Макогін використовувався не тільки для того, щоби терти мак, а макогін використовувався – була маглівниця. Прасували. Бо ще залізка не було, а полотно було грубе . І його так скручували, те полотно. У нас називали – маглівниця. І то нею шурували. То називалося – прасували. В куті стояли образи. Рушниками прикрашені? Так, були і рушниками, були і так. Були і не прикрашені рушниками. А образи були на дереві чи які? Вони були зашклені. Вони були мальовані на блясі... А на склі? На склі не було. Я не бачив. Тако – під стелею і такий кут. Ну але хати були низькі і якщо сволок ішов по середині, розумієте, тутка вішали лампу посередині – то треба було обходити, розумієте, бо Ви могли головою зачепити ту лампу.

А образи то стояли... Було така одна планка прибита до стелі, друга – до стіни. І вони так косо засовувалися, запихалися. Ну вони були мальовані чи не? Були мальовані, а були вже і друковані. За Австрії - літографії. Були мальовані і то так цілий кут під стелею стоя тих образів. А там ховали гроші. Навіть казали: «От злодії шукают гроші поза образами». Ну, які там гроші, але таке во шось. А крім цієї кімнати шо ше було в хаті? Сіни? Були сіни, так. Була комора. Шо цікаво, шо в Дрогобичі, коли в нас, в Лішні, називали – комора, то в Дрогобичі називали «ванькир». Виходить, шо була тільки одна кімната жила? Не-не. Був ше покій. А в покої шо було? В покої... Ну як, в покої – холодно, в зимі всі спали на кухні, на печі, на припічку, дітей мали багато, розумієте. Був припічок, запічок. А як не вмщалися, то спали у покої. А в покої шо було? А в покої було ліжко. Гарно застелене, могло бути багато подушок. Вишитих? Були не вишиті. Була велика подушка, потім – менша, потім – ще менша, потім – ще менша, а потім – найменшу називали «ясьо». От вона – під самою стелею. Вже її впхали так, шо вона вперла в стелю, і тотя піраміда вже ся не завалила. А накривали чимось ті подушки? То залежит від газдині. Ліжка були двоспальні. Спинки високі. Різьблені? Ну, та, шо йшла до стіни, то вона мала спинку вищу. А та – нижчу. А потім шо ставили? Матрас? Сінник. То називалося сінник. О! Це був такий великий мішок, бо я на сіннику спав. Між іншим – то є дуже добре. Бо мама набивала сінник все на Великодні свята. І перед тим – на Різдвяні свята. Той сінник став такий-во грубий, але то набивали вівсяну соломю, розумієте, тому шо інша солома дає... третяся і дає пилюку. А вівсяна солома є краща і вівсяну соломю давали в сінник. І от на тому сіннику спали. З домотканого полотна був сінник. Здоровий, розумієте. А потім чим його накривали, веретою чи чим? Верета, та, верета. А шо ще було? То залежит як яка хата. В покою були образи теж, але вже образи кращі. В покою відбувалося весілля, в сіньох танцювали, а в покої вже гостилися. Жичили від сусіда столи, поставили, весілля були невеликі. Якраз, шоби влізлося в одну кімнату. А бамбетлі були? То вже було пізніше. І то не у всіх. І в міжвоєнний період були, але вже в тих, хто краще жив. А в простих не було. Шафи були? Та, шафа була. От якраз шафа стояла в покою. Стіл був. Лава була на кухні. За столом стояла лава, перед столом стояла лава, збоку вікна теж стояла лава. Були крісла. Вони так і називалися – крісла панські. А були – називалися «ослін». Ослін теж був гарний. Він мені краще подобався ніж крісло. Ослін був рубаний. Ослони були переважно на трьох ніжках. От. Шоби сидіти. А дивани були тоді? Ну тото було в тих людей, в тих, які десь працювали. Мав якусь кращу роботу і міг вже собі шось позволити. Шось краще. Або хтось там в Америці працював, привіз доляри та й тутка скупився. І вже міг показати трошка більший штиб. Кращий штиб життя.» [12].

Житло галицького міщанина польського походження практично не відрізнялося від житла українця. Цьому сприяли спорідненість релігії

та культури, довге існування в культурному ландшафті однієї держави. Про це свідчать документи, зокрема – польові записи, зроблені автором. Але, оскільки всі опитувані є українцями з українським корінням (в поодиноких випадках траплявся польський родич), про формування простору життя польського міщанина можуть знати лише з власного досвіду і спостережень та розповідей рідні й знайомих. Здійснити запис у поляків, які територіально проживали у галицьких містечках міжвоєнного періоду, поки що не вдалося, але існують твори багатьох авторів міжкультурного пограниччя, які заповнюють цю лакуну. Насамперед, це повість Анджея Хцюка «Атлантида: Розповідь про Велике князівство балаку» і його ж «Місяцева земля», продовження першої повісті. Один з підрозділів «Атлантиди...» так і називається «Дім і квартиранти» і повністю описує садибу Хцюків (етнічних поляків) в межах передвоєнного Дрогобича: «Дім стояв уздовж вулиці, перед ним був маленький городець із квітами, а з боку – в'їзд на подвір'я. Спереду був невеликий ганок із входом до вітальні, - зазвичай ним мало користувалися, - а під ним невеликий погріб. Ззаду будинку по всій довжині тягнулися три веранди. З першої був вхід до сіней, кухні та комірчини, звідки сходи вели на стрих. Із сіней праворуч був вхід до кухні, а з неї до їдальні [13, с. 241]. У великій кухні, крім величезної печі, стояли кухонний креденс, стіл і ліжко служниці. У їдальні пам'ятаю великий важкий креденс, вкритий політурою, стіл зі стільцями на багато осіб і кахлеву піч, при якій дід завжди взимку грів собі плечі. Була там також канапа, етажерки з книжками і всякими дрібницями, вазони з квітами і порцелянові дрібнички, великий годинник і крісло-гойдалка, улюблене крісло матусі, на якому вона, гойдаючись вперед-назад, найбільше любила читати. На стінах висіли якісь дві картини і великі сімейні фотографії. З кімнати два великі вікна виходили на вулицю. В кутку стояв фікус із блискучими, ніби вкритими емаллю, листками; коли він уже був такий великий, що скрутився під стелею, його комусь віддали.

Із їдальні можна було пройти до вітальні – це також була велика кімната з одним вікном і дверима на ганок. Тут стояло піаніно. Була тут також велика кахлева піч, а ліворуч перед нею – двері до так званого покоїка, де містилася наша бібліотека (понад 5000 книжок у шафах і на поличках), менша кахлева піч і стіл зі стільцями – тут ми вчилися. Було тут також одне вікно на першу веранду та односпальне ліжко. У вітальні на великому килимі стояв комплект темно-вишневих меблів, великий двоспальний тапчан, накритий ловіцьким смугастим покривалом (над ним висіла картина Фалата: сніг, поля й одномісні санчата з дугою) і велике дзеркало в кутку – у шафці під ним я влаштував свій приватний музей пам'яток. На стіні, між вікном і дверима, що вели на ганок, - якраз на тій шибі був рисунок діамантом, - висів малий килимок із картиною, здається, Філіпкевича: якийсь мисливець чи лісник, що з-під приставленої

до чола долоні дивився, як за невеликий зимовий лісок заходило сонце. [13, с. 242].

Всі кімнати таки справді були великі, оскільки з вітальні двері вели до їдальні, на ганок, до малого покоїка і до спальні батьків, було багато меблів, піаніно – і ще залишилося чимало місця. Тут зазвичай танцювали з нагоди іменин. Меблі виносили до бібліотеки, килим згортали й танцювали на паркеті.

У спальні знову було два вікна на вулицю. Двері відразу лівобіч вели до батькового кабінету. А за кахлевою піччю був вхід до покою дідуся і бабусі, заставлений шафою. У спальні стояли два великих ліжка батьків із мосяжними головками, як в англійських фільмах про Францію. В ногах тих ліжок стояв тапчаник, між вікнами, при стіні, було моє ліжечко. Із другого боку стояло ліжечко, де лежала Янечка. Мені було заледве кілька років, коли вона померла. Мов крізь туман, пригадую собі, що годинами я міг вдивлятися в неї крізь плетену зі шнурків сітку ліжечка, але як вона виглядала, не можу вже сказати. У спальні також стояла велика скриня, в якій батьки тримали якісь цінні речі, гроші та документи. Були тут також дві великі шафи, без яких жодна господиня не уявляє собі життя, ну і важкі плюшеві заслони на вікнах. На головній стіні, на величезному килимі висіли святі образи; здається, що образ Матері Божої Кохавинської у нас особливо шанували, також там перед малим образком Серця Ісусового в червоному світильникупломеніла маленька оливна лампадка.

У батьковому кабінеті був великий письмовий стіл – він стояв під вікном, що виходило на другу веранду, яка не мала сполучення з першою, тільки дерев'яну стінку, на якій висіли дуже патріотичні гравюри. Такі ж висіли у бібліотеці. У кабінеті в кутку стояло складане ліжко для гостей – часом тут також спав батько, коли повертався не надто тверезий; була тут теж якась батькова шафа з паперами, якась скриня, а також мала вогнетривка каса, яка викликала в мене острах [13, с. 243].

На першій веранді стояли плетені меблі, лавка, скриня з вугільними жирівками, в якій батько грів собі ноги, магель і якась кута скриня з випуклим віком. Та скриня з присунутими кріслами була моїм повозом, яким я їздив по всьому світу, не полишаючи веранди. Влітку тут стояли квіти у ящикках, які під час кожного дощу швидко виносили на хідник на подвір'ї. На другій веранді був якийсь столик, виплетений із лози, садові крісла, а також килимок, об який ніхто, на мамин розпач, не витирив ніг, коли проходив до батькового кабінету. Із другої веранди відчинялися двері на третю: це було чудове приміщення для гри в театр [13, с. 244].

У кімнаті дідуся та бабусі за їх життя завжди стояв запах бігосу, бо бабуся постійно готувала його дідусеві, оскільки той постійно нагадував про нього. Які там були меблі, я вже сказати не можу, зрештою,

розташування меблів у нас часто змінювалося. Мама, як кожна жінка, почувалася ліпше, коли перемеблювала помешкання.

Ззаду за будинком тягнувся сад із гойдалкою і турніком, тобто гімнастичною перекладиною, деревцями, порічками, грядками і криницею. Поміж домом і городцем кривою лінією тягнувся паркан, який обмежував подвір'я плотом, вигнутим так, аби фіри могли повернути тут уздовж офіцин до будинку дровітні. Кожен із квартирантів мав свою комірчину-дровітню, і вхід чи принаймні заглядання до дровітні квартирантів для мене завжди були сповнені таємниць. Під великим дахом містився вхід до вбиралень, там також стояла собача буда і праворуч був вхід на гнойовице, де збирали рослинні відходи на компост для городу» [13, с. 245].

Житло галицьких євреїв, особливо – його інтер'єр, описані спорадичко. До них, в основному, зверталася кресова література, подаючи спорадичні і фрагментарні відомості. Такі описові елементи знаходимо в творах галичан єврейського походження Йозефа Рота, Бруно Шульца, Манеса Шпербера, Йозефа Агнона, автобіографічних спогадах, мемуарах тощо.

Ще менше знаходимо про них відомості у представників інших національностей – українців і поляків. Такій таємничості сприяла окремішність єврейської общини, яка чітко розмежовувала свій життєвий простір на «свій» і «чужий» і не допускала «чужих» на свою приватну територію. Однак, не зважаючи на таку відстороненість, у спогадах опитуваних українців, «прослизають» окремі моменти ближчих контактів з іновірцями, проникнення в їхній найінтимніший простір – приватне помешкання. Респонденти часто згадують, що, будучи дітьми, мали таку можливість – хтось шив у євреїв одяг, хтось просто забігав до євреїв-однокласників погратися або навіть чимось пригоститися, хтось допомагав їм в суботу. Одна оповідачка навіть розповіла, що в дитинстві її називали вдома «жидівський підпалювач», за те, що в суботу запалювала сірниками вогонь для однієї єврейської родини. В нагороду за це від них вона отримувала п'ять грошів або булочку [2]. Єврейський квартал містечка Сколе був поділений «на сфери впливу» українськими дітьми, які за послуги отримували невеличкі подарунки чи гроші. Це не викликало заперечення чи осуду в їхніх батьків, не залежно від того були вони заможні чи ні [14].

Але, в цілому, українці та й представники інших національностей не мали відкритого доступу до єврейських осель, тому спробуємо проілюструвати їхній інтер'єр словами творів Шмуеля Агнона. Йозеф Шмуель Агنون, єврей галицького походження, народився в містечку Бучач наприкінці ХІХ століття. Міжвоєнний період він провів у мандрах, подорожуючи між Єрусалимом та Річчо Посполитою, відвідуючи на певний час рідний Бучач. Життя галицьких євреїв Агنون знав з власного досвіду, з точки зору єврейського ортодокса, який все своє життя

присвятив вивченню Тори, людини, яка побувала на землі обітованій – Ерец Ізраель і повернулася в рідний край як легенда. Свій приїзд до Бучача після поїздки до Єрусалиму в 1937 році автор описав у автобіографічному романі «Нічний постоялець». Дії відбуваються на фоні побутового життя місцевих євреїв, які досі не оговталися після лихоліття І світової війни, за якими слідували погроми та еміграція. Населення опанували есхатологічні настрої. Автор пише: «Нині містечка у Польщі вже призвичаїлися втрачати своє населення тишком-нишком: трохи сьогодні, трохи – завтра, і наступна група ніколи не сумує за попередньою, і, звісно, ані одна з них не заздрить якійсь іншій групі. Настали лихі дні для гебреїв, що залишаються вдома, і для тих, котрі кудись від'їжджають. У минулому, коли людина міняла місце свого проживання, вона міняла свою долю, але зараз, куди б не подався гебрей, його лиха доля невідступно йде услід за ним» [1, с. 32]. «...Тут була різанина: і чотири роки тому, і три роки тому, і рік тому, і три місяці тому. Але газети написали лише про перші випадки різанини, які стали сенсацією, коли ми з моїм сусідом-іновірцем стали братами по нещастю і стояли у битві пліч-о-пліч, як одна людина. Та коли нам вдалося вижити у тій війні і ми повернулися додому, він знайшов свої поля та садки неторкнутими, а я ж не знайшов нічого. І тоді він підняв на мене руку, щоб убити. А коли вбивства повторилися вдруге і втретє, вони вже не були сенсацією, і газети кинули про них писати... Тепер ви знаєте, пане, чому ми їдемо звідси. Ми їдемо звідси тому, що Той, Хто високо над нами, покинув нас, але миру нам не залишив» [1, с. 20-21].

Такі гнітючі упадницькі налаштування, приреченість і злиденність, занепад є призмою, через яку Ш.Агнон розглядав довколишній культурний ландшафт, сакральні та профанні споруди, облаштування житла, стан їх збереженості, доцільності їх подальшого існування. Споруда для нього є цілим світом, із занепадом якої відходить в небуття цілий пласт культури, єврейської цивілізації в Галичині. Відчуття апокаліпсису прослизують у гіркоті його роздумів над долею єврейських святинь – синагог, хедерів, будинків Хеври Кадиші, кіркутів тощо. Особливо – над занепадом старого Бейт-Мідрашу (молитовного дому). Автор пише: «Старий Бейт-Мідраш повністю змінився. Щезли книжкові полиці, колись забиті вщерть; не лишилося нічого, окрім шести-семи полиць. Може, колись місто й породить великих знавців і відродить минулу славу Тори, але втрачених книжок уже не повернути. У нашому старому читальному заліми мали п'ять тисяч книг – хоча, можливо, чотири або й три – але все одно більше, аніж у решті читальних залів міста та його околиць.

Стеля та стіни також змінилися. Стелю, колись чорну від сажі, тепер побілили, а засмальцьовані й потерті стіни вкрила штукатурка. Я не хочу сказати, що чорне краще за біле чи що заяложена поверхня приємніша за вкриту штукатуркою, але ота сажа утворилася з диму

свічок, що їх ставили наші батьки, свічок, що освітлювали їм Тору, а оті стіни, такі заяложені, несли на собі відбитки кожного чоловіка, який тут сидів. І якщо ми почувалися маленькими й незначними у порівнянні з тими, хто колись до блиску заяловив ці стіни, то ми водночас відчували, й свою значущість, свій зв'язок з тим поколінням, А тепер ці поштукатурені стіни мали такий вигляд, наче тут узагалі ніхто й ніколи не сидів...» [1, с. 15-16].

Те саме відбувається і з звичайними будинками, де мешкали прості люди: «Наразі ніхто не будує нових будинків і не топить піч... багато хто з гебреїв, що повернулися з війни, стали аскетами: вони не одружувалися і не заводили дітей, тож якби не іновірці, то рід нашого батька Адама був би приречений на вимирання» [1, с. 43]. «... Коли пройшла війна, молоді люди, вражені мечем, померли, старики померли від голоду, а їхні вдови та діти загинули в погромах. Отак було викорчувано цілу громаду, а від старого Бейт-Мідрашу й каменя на камені не лишилося» [1, с. 44].

Але так чи інакше галицькі євреї, які не виїжджали і пошуках кращого життя чи до Землі Обітованої, які не змогли використати воєнний час для збагачення і відкриття власного бізнесу, повинні були облаштовувати своє життя і побут. В своєму творі Ш. Агнон, описуючи дороги, якими ходив його постоялець, акцентував увагу на злиднях і занепаді, в яких опинився народ вибраний, але абсолютно не звернув увагу на центр міста, який, як і будь-який центр галицького містечка, був опанований багатими євреями, забудований старовинними австрійськими кам'яницями, наповнений дорогими речами. Як зазначив дослідник міжвоєнного українського міста М.Борисенко: «Жителі будинків у центрі міста нерідко замовляли дорогі та вишукані меблі, привезені з-за кордону, фабричні або ж виготовлені місцевими майстрами. Головними модними на той час тенденціями в дизайні помешкання залишалися класицизм та ампірні мотиви. У технології оздоблення меблів зберігалися багате різьблення, інкрустація, використання яскравих деталей» [3, с. 82]. Все це повністю характеризувало багатих євреїв центру, а, зважаючи на те, що вони мешкали в імперії Речі Посполитої, їм були доступні кращі побутові вироби цієї держави – польський текстиль, австрійські меблі, богемське скло, італійське срібло, словацьку порцеляну, ювелірну продукцію, парфюмерію тощо. До них слід додати вироби з дерева, кераміку і тканину місцевих майстрів – найкращої якості і найвищого гатунку. Зазначені речі прикрашали інтер'єри будинків та магазинів, вплітаючи культурний ландшафт галицького єврейства в загальноєврейський культурний ландшафт Західної Європи.

Бідніше і зовсім бідне єврейське населення напівсільських містечок в облаштуванні житла «...обмежувалися традиційними скринями, лавками, мисниками для посуду переважно простої форми і примітивного виробництва» [3, с. 82]. Внутрішнє убранство кімнати Агнонового постояльца, який зупинився у небагатих одновірців,

виглядало так: «Маю кімнату в готелі з ліжком, столом та стільцем, а також із лампою та шафою» [1, с. 34], тобто, все наповнення є утилітарним і поліфункціональним, без особливих прикрас. Доречі, цю рису, – відсутність евентуального декору в помешканні євреїв, відзначили й українські респонденти як і легендарну єврейську неакуратність та неохайність їхнього житла, невміння упорядковувати його простір.

Отже, побут українських мешканців галицьких містечок міжвоєнного періоду є однією з провідних складових формування культурного ландшафту. До системи побуту, насамперед, слід віднести формування інфраструктури, специфіку забудови згідно антиномії «центр/периферія», поквартальне групування згідно етнічних та релігійних ознак, міжкультурне пограниччя уявлених спільнот селян і міщан в межах означеного простору, створення та упорядкування території садиб, екстер'єру та інтер'єру будинків. Всі ці складові культурного ландшафту функціонують на фоні мультиетнокультурного ландшафту, притаманного просторам Галичини: міське населення складають представники українського (найменша процентна частка), польського та єврейського етносів (найбільша процентна частка), а також інших народностей – чехів, німців, вірмен та ін. Оскільки відсоток єврейського міського населення був найвищим, галицьке містечко стали називати «штетлом».

Створення й облаштування життєвого простору галицькими міщанами відбувалися в межах формування культурного ландшафту містечок II Речі Посполитої з врахуванням майнових, соціальних та етнічних складових: формування здійснювалося від центру, де знаходилися життєво найважливіші інституції і до окраїн (периферії), де селилося населення і (за наявністю) розміщувалася промислова зона. Цивільно «центр» заселявся багатими євреями, власниками магазинів, меншою мірою – польськими чиновниками. «Периферію» займали українці, зубожілі поляки та євреї. Відповідно «центр» був забудований кам'яницями австро-угорської та польської епох, «периферія» – дерев'яними будинками або садибами. Інший спосіб структурування інфраструктури містечка здійснювався за «квартальним» принципом: етнічні квартали формувалися навколо релігійних центрів: євреї – навколо синагоги, поляки – костела, українці – церкви.

Смислове наповнення міщанських жител «центру» і «периферії» відбувалося відповідно до: 1) естетичних уподобань господарів; 2) їх майнової спроможності; 3) соціального статусу; 4) етнічної та релігійної приналежності; 5) моди тощо. За цими ознаками вони й диференціювалися. Відмінності простежувалися, починаючи від самого будинку (кількість поверхів, матеріал виготовлення, наявність допоміжних господарських приміщень), його внутрішньою структурою (кількість кімнат, розподіл їх згідно життєдіяльності, наявність великої печі/п'єца), і завершуючи елементарним оздобленням (вишитою

тканиною, світлинами, дзеркалами, годинниками тощо або їхньою відсутністю). Внутрішній декор найбільше демонстрував етнічне походження господарів та їхню релігійну приналежність (наявність чи відсутність ікон, ((відповідно – римо-католицьких чи греко-католицьких)), вишивка чи в'язані прикраси, портрети видатних діячів тощо). Так само ілюстрував його екстер'єр – наявність чи відсутність городу, квітника, допоміжного господарства (господарські будівлі, утримання худоби, птиці та ін.). Міжкультурні пограниччя культурного ландшафту простежується у відмінностях і подібностях ведення міського і сільського побуту на теренах містечка, наявності тут протиставлення «центру/периферії», а також, і це – саме головне – в тісних мультикультурних взаєминах галицьких міщан різноетнічного походження.

Джерела та література

1. Агнон Й.Ш. Нічний постоялець. / Й.Ш.Агнон. – Харків: «Фоліо», 2012.
2. Записано від Багінської Люби, 1928 р.н., вересень 2014 р.
3. Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20-30-х роках ХХ століття: Монографія. – Вид. друге, доповнене і перероблене. / М.Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2013.
4. Записано від Васаган Климентини 1931 р.н., вересень 2014р.
5. Возняк Т. Штетли Галичини / Т.Возняк. – Львів, 2013.
6. Гримич М. Субкультура Пласту / М. Гримич // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне у 5 т. / [наук. Ред. М.Гримич] – К.: Дуліби, 2010.-... Т.2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – 2010. – С. 221.
7. Жолтовський П. Вибрані праці: у 3-х т. / Павло Жолтовський; голова ред. кол. О.О. Савчук. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2013 -. Т.1: Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки / ред. Тому О.О.Савчук; передм. М.Бі. Моздира; наук. Коментар В.С. Романовського; підготовка тексту Ж.Д. Сімферовської, О.О. Савчука, В.С. Романовського; підготовка та коментарі до листування І.Ю. Тарасенко, С.І. Білоконя; примітки Є.О. Котляра, О.О. Савчука. – 2013.
8. Москалець В. «Штучна краса»: використання косметики в Галичині на початку ХХ ст. / В. Москалець // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне у 5 т./ [наук. Ред. М.Гримич] – К.: Дуліби, 2012.-... Т.3: Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. – 2012.
9. Радович Р. Інтер'єр традиційного житла північно-західної Галичини та південно-західної Волині. / Р.Радович // Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба. Випуск І. Матеріали першої

Міжнародної науково-практичної конференції, 17-19 жовтня 2013р. в м. Львові. – Львів: Априорі, 2013.

10. Савчук Б.

11. Сілецький Ю.Р. Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців / Ю.Р.Сілецький // Дис. к.і.н. – 07.00.05 – етнологія. – Львів, 2009.

12. Записано від Сов'яка Петра 1943 р.н., вересень 2015р.

13. Хцюк А. Атлантида. Розповідь про Велике Князівство Балаку; Місяцева земля: Друга розповідь про Велике Князівство Балаку: пер. із пол. / А.Хцюк. – К.: Критика, 2011.

14. Записано від Явдика Степана 1934 р.н., вересень 2014 р.

15. <http://ieshua.org/shtetl-evrejskoe-mestechko-v-istorii-i-literature.htm>

16. Dudrowna Z. Moja muzyka / Z. Dudrowna. – Krakow, 2007.

17. Nicieja S.S. Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych / S.S Nicieja. – Wroclaw, 2013. - Т.ІІ.;

18. www.sztefl.org.pl, www.geshergalicia.org

19. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BA%D0%B0.